

MARKSISTIČKE TEORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA

Dejan Jović (ur.)

Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2018.

DOI: 10.20901/an.16.12

Marksističke teorije međunarodnih odnosa prva je knjiga u samostalnoj Hrvatskoj koja međunarodne odnose analizira iz marksističke perspektive ili makar iz perspektive koja ima dodirnih točaka s marksizmom. Knjiga je četvrti i posljednji nastavak niza zbornikâ o teorijama međunarodnih odnosa. Od 2013. do 2016. objavljeni su zbornici o realističkim, liberalnim i konstruktivističkim teorijama međunarodnih odnosa. Jedan je od glavnih motiva obrade marksističke teorije međunarodnih odnosa bilo to što je marksizam u današnjoj akademskoj zajednici gotovo potpuno zanemaren, unatoč novim generacijama studenata u kojima neki promišljaju alternativu postojećem sustavu (9-10). Pa kada se sloboda proglašava osnovnim načelom, ne može se tvrditi da nema i da ne može biti alternative.

U radu na ovom vrlo zanimljivome i dobrim dijelom poučnom zborniku Dejan Jović okupio je: Vassilisa Fouskasa, redovnog profesora međunarodnih odnosa na Sveučilištu u Istočnom Londonu; Božu Kovačevića, bivšeg veleposlanika Hrvatske u Rusiji i predavača u Visokoj školi međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjold u Zagrebu, Vladimira Unkovskog-Koricu, docenta u Školi za društvena istraživanja i političke znanosti Sveučilišta u Glasgowu, Marinu Đoković, magistricu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu; Ivu Viskovića, redovnog profesora Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i bivšeg vele-

poslanika Srbije u Sloveniji i Njemačkoj; Tvrtka Jakovinu, profesora Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Dojam je da zajednički nazivnik tih suradnika nije marksističko usmjerenje nego spremnost da se bave temama koje imaju dodirne točke s marksizmom ili s procesima i periodima u kojima je on bio dominantan. Stoga među suradnicima ima marksista i liberala.

Zbornik se sastoji od uvoda i šest poglavlja. U uvodnom dijelu "Marksizam u suvremenom kontekstu" Jović skicira odgovor na pitanje što u suvremenom kontekstu, prije svega u međunarodnim odnosima, znači biti marksist. Pritom napominje da je uvodno poglavlje namijenjeno studentima i da je stoga pisano u stilu "marksizma za početnike" (17). Napomena znači da Jović neće i ne može ulaziti toliko u dubinu nego će dati pregled marksističkih pogleda a da ih pritom ne kritizira ili opravdava. Najvažnijom se čini konstatacija da "smisao marksizma nije samo u opisivanju stvarnosti, nego u kritičkoj analizi koja mobilizira za promjenu" (17, kurziv D. B.). Inače se vrlo često griješi kada se marksistička teorija odvaja od društveno-političke prakse. U nastavku Jović čitljivo pokazuje ulogu nacionalističke ideologije u suvremenom svijetu i navodi na koji se način protiv nje bore marksisti. Potom prelazi na opis triju faza korjenitih promjena sistema nakon revolucije, kroz diktaturu proletarijata, socijalizam i komunizam.

Drugo poglavlje "Marksizam i međunarodni odnosi" napisao je Fouskas i ono pokušava odgovoriti na pitanje: "Postoji li marksistička teorija međunarodnih odnosa?" (37). Kako odgovor nije "bezuvjetno potvrđan", potrebna je analiza marksističkih teorija imperijalizma. Istraživački motiv autora treba tražiti u tezi da je moguće izgraditi marksističku teoriju međunarodnih odnosa. Fouskas razvrstava analizu marksističkih teorija imperijalizma u nekoliko perioda: Marx i njegova teorija kapitalističke akumulacije; teorije Rose Luxemburg, Nikolaja Buharina, Lenjina, Lava Trockog i Rudolfa Hilferdinga; teorije predstavnika američke škole okupljene oko časopisa *Monthly Reviewa*, Paula Barana, Paula Sweezyja i Harry Magdoffa; pogledi Andrea Gundera Franka (teorija ovisnosti), Immanuela Walleresteina (teorija svjetskog sustava), Ernesta Mandela i Nicosia Poulantzasa te Davida Harveya (nova američka škola).

Treće i najopširnije poglavlje "Marksizam i liberalizam kao pristupi proučavanju međunarodnih odnosa" napisao je Božo Kovačević. Ono zauzima 94 stranice i čini gotovo trećinu knjige, uključujući trinaest stranica citirane i korištene literature. To je, u osnovi, studija koju je autor podijelio na desetak dijelova, a najviše prostora posvetio je podglavljima "Cox, Ashley i obračun s neorealizmom", "Teškoće marksizma u objašnjenju nastanka Sovjetskog Saveza", "Teorija ovisnosti i teorija svjetskog sustava", "Povratak u budućnost" i "Povratak Marxu". Zaključak je zapravo i sinteza napisane studije, odnosno tijek studije prilagođavan je zaključku. Kovačević naglašava one strane marksizma i liberalizma koje mu omogućuju da izvede zaključak prema kojemu revidirani marksizam i moderni liberalizam mogu biti komplementarni i "artikulirati slobodarsku i demokratsku politiku koja će u pridobivanju glasova... biti uspješ-

nija od politike desnih populističkih, konzervativnih i ksenofobnih stranaka" (154). Autor tvrdi da ni moderni liberalizam ni marksistička ljevica ne mogu biti uspješni ako djeluju sami, te nastoji pokazati njihove nedostatke, odnosno nastoji marksizam osloboditi pogrešaka i zabluda iz prošlosti, a liberalizam udaljiti od njegovih radikalnih predstavnika, poput Hayeka.

Četvrto i najzanimljivije poglavlje "Neravnomjeran i spojen razvoj: 'Novi trockistički međunarodni odnosi'" napisao je Vladimir Unkovski-Korica. Rad je jako dobar prikaz teorije Lava Trockog u kojem se ne navode samo njezine osnovne postavke, nego se čitatelja upućuje i na dodatnu literaturu. Autor apostrofiraju Justina Rosenberga kao začetnika "proboja" marksizma (točnije, trockističkog pogleda) u međunarodnim odnosima početkom devedesetih godina. Rosenberg je bitan zato što je prvi naglasio da je ključ razumijevanja međunarodnih odnosa upravo u teoriji Trockoga (171). Veći je dio rada analiza Rosenbergove knjige *The Empire of Civil Society* (1994) u odnosu prema Trockome. Opisana je i zanimljiva diskusija trockističkog teoretičara Alexa Callinicos i Rosenberga. Poglavlje završava upozorenjem: ako se teorija Trockoga apstrahira od revolucionarne prakse, odnosno od njegove "permanentne revolucije", mogao bi joj se ponoviti slučaj Gramscijevih ideja u teorijama međunarodnih odnosa i njihovo odvajanje od "marksističkog duha" (199).

Peto poglavlje "Strukturalne promene modernog svetskog sistema: doprinosi Immanuela Walleresteina savremenim međunarodnim odnosima" napisala je Marina Đoković. Vrlo zanimljivo poglavlje počinje usporedbom realističkoga, liberalističkog i marksističkog pristupa te autorica zaključuje da isti međunarodni sistem promatra realizam kao fragmentiran, liberalizam kao neza-

visan, a marksizam kao integriran (207). Đoković daje uvodni pregled Wallersteinove teorije svjetskog sistema, pri čemu izdvaja osnovne kategorije: kapitalističke svjetske ekonomije i svjetska carstva (kao vrste svjetskih sistema), zemlje jezgre, periferije i poluperiferije. Wallersteinovi teorijski izvori jesu kritika teorije modernizacije, teorija francuskog povjesničara Fernanda Braudela, marksizam i neomarksizam (teorija ovisnosti). Ključan je proces akumulacija kapitala koja, uz svjetsku podjelu rada, presudno utječe na stvaranje razlike između zemalja jezgre i periferije. Vrlo dinamičan odnos jezgre i periferije manifestira se u smjeni država-hegemona. Pobjeđuje država-hegemon koja želi očuvati svjetsku kapitalističku ekonomiju nad silom koja teži njezinoj transformaciji u svjetsko carstvo. Đoković navodi i vrlo zanimljiv Wallersteinov koncept "poluproleter-skih domaćinstava" koja nisu u "poziciji da alociraju većinu svog radnog dana na plaćen posao". Taj izuzetno važan koncept pomaže da se, makar djelomično, objasni ponašanje radnika koji se mire s niskim (ili nižim) plaćama i odbijaju sindikalno organiziranje, opet zbog većih prava.

Šesto poglavlje "Jugoslavenska interpretacija marksističkog shvaćanja međunarodnih odnosa (1945-1991)" Ive Viskovića počinje tvrdnjom da se marksistička teorija u međunarodnim odnosima primjenjivala u dvjema sferama: "na općem planu" – sve države u međunarodnoj zajednici i "na partikularnom planu" – odnosi među "socijalističkim" zemljama (231). U skladu s tim, autor je pokušao odrediti "ideološku bit" jugoslavenskog vodstva u odnosu prema međunarodnoj zajednici, to jest pokušao je djelovanje jugoslavenskog vodstva u međunarodnim odnosima podijeliti na tri razdoblja. Treće i najvažnije razdoblje počinje krajem pedesetih godina i u njemu "jugoslavenska politička i in-

telektualna elita dobiva novu mantru – nesvrstanost..." (245). Visković optužuje elitu za teorijsko lutanje budući da nije do kraja razjasnila u kakvom su odnosu aktivna miroljubiva koegzistencija i nesvrstanost. U tom razdoblju stasaju nove generacije stručnjaka koje su mogle unijeti nešto jasnije u sveopću teorijsku konfuziju: Vlado Benko (Ljubljana), Radovan Vukadinović (Zagreb), Ešref Vražalić (Sarajevo), Radoslav Stojanović, Vojin Dimitrijević, Velibor Gavranov, Vojin Sojković i Branko Pribičević (Beograd). Autor prelazi na kratku, ali sadržajnu analizu udžbenika Gavranova i Stojkovića, koji mu se čini najprikladnijima.

Sedmo i posljednje poglavlje "Nesvrstavanje: Čarobni štap(ić) jugoslavenske diplomacije" napisao je Tvrtko Jakovina. To je vrlo zanimljivo poglavlje jer Jakovina činjenično prikazuje kako su se zapravo razvijali preduvjeti pokreta nesvrstanih. Pokret je imao svojevrstu povijest prije nego što mu se Jugoslavija priključila i u njoj je glavnu ulogu imala Indija. Čitatelj može vidjeti dinamiku indijskoga (neuspjelog) pokušaja na azijskom kontinentu da stvori savez nesvrstanih afričkih i azijskih zemalja. Zbog objektivnih okolnosti, Indija je prihvatila ideju da se prva konferencija nesvrstanih održi u Beogradu. Da bi do toga došlo, bilo je nužna aktivnost jugoslavenske diplomacije prethodnih godina. Jakovina zaključuje kako je za povijest nesvrstavanja "najvažnija bila činjenica da je Tito nekoliko godina ranije postao dio inicijative koja je do tada bila primarno azijsko-afrička" (277). Nakon što se Jugoslavija izborila za stvaranje Pokreta nesvrstanih, u njemu je od 1961-1989. bila "najagilnija, najoperativnija, najangažiranija država" (280).

Iako dobar i zanimljiv, zbornik ima neke problematične dijelove, a osvrnut ću se samo na neke tvrdnje iz poglavlja Jovića, Fouskasa i Kovačevića.

Kod Jovića se, bez obzira na njegovu namjeru da piše za "početnike u marksizmu", može uočiti inzistiranje na tezi da je marksizam reakcija na "duboku nepravdu" i da je on "politička doktrina" koja proizlazi iz postojeće nejednakosti, odnosno da se prvenstveno bori protiv nje (17, 18). Pritom naglašava da nejednakosti potiče sustav, to jest nejednakost je "uzrokovana karakterom uspostavljenog poretka". Poredak je "duboko nepravedan" (19). Marx je tvrdio nešto drugo. On nije tvrdio da se zbiva neka apsolutna nepravda ili da kapitalist pljačka radnika (Marx-Engels 1979). U današnje vrijeme mogao bi se navesti primjer radnika u tvornici *Porsche*. Može li se za njega, s obzirom na njegovu plaću i radnička prava, reći da je eksploatiran i da doživljava nepravdu? Uzimajući u obzir Jovićeve postavke, to ne bismo mogli reći jer taj radnik ima vrlo visoku plaću (koja nikad ne kasni) i visoku razinu radnička prava. Ipak, po Marxu, on jest eksploatiran zbog toga što stvara višak vrijednosti koji ide privatniku.

Treba primijetiti, kako to naglašava Đoković, da se nejednakost misli i kao "ključna osobina svetskog kapitalističkog sistema" (217). Problematičnost tog koncepta kod Jovića, pa i kod Đoković, proizlazi iz toga što, prikazujući nejednakost ključnom osobinom kapitalizma, ne razlikuju suvremeni kapitalizam od prošlih sustava koji su također proizveli nejednakost. Nejednakost u kapitalizmu presudno proizlazi iz privatnog vlasništva (i postojanja "slobodne radne snage", od koje ovdje apstrahiram) i postojanja mnoštva nepovezanih i samostalnih privatnih proizvođača koji se u danim okolnostima ne mogu drugačije povezati i društveno realizirati (prodati svoje proizvode) nego posredstvom tržišta (Birač 2017). Tržišni mehanizam u tom smislu ne može razvijati društvenu proizvodnju planski i sustavno nego

naslijepo, s krizama kao presudnima ravnotežnim momentima. Drugim riječima, tržišni mehanizam, privatno vlasništvo i stihijska proizvodnja (odsustvo društvenog plana) uzrokuju nejednakost u kapitalizmu.

Što se tiče Fouskasa, on nepotpuno ističe da "neujednačen i složen razvoj... tvori temeljni koncept marksističke teorije međunarodnih odnosa. Dolazi do prijenosa vrijednosti i njezine preraspodjele s globalnih i regionalnih periferija na bogatija globalna i regionalna ekonomsko-politička čvorišta i države" (65). Čini se da Fouskas miješa Trockijev koncept s općom zakonitošću neravnomjernog razvoja ili nedovoljno naglašava njihovu razliku. Razliku između koncepta neravnomjernoga i spojenog razvoja te općega neravnomjernog razvoja (posebno u kapitalizmu) čini to što je prvi najuže vezan za koncept permanentne revolucije. Kada Fouskas navodi prvi koncept, a u naknadnoj definiciji pojašnjava drugi koncept, očito je da zanemaruje politički, revolucionarni moment.

Kovačevićeva studija, iako vrlo iscrpna, sadržava podosta, u najmanju ruku, dubioznih tvrdnji, a spomenut ću tri. Prvo, autor tvrdi da je "poboljšanje uvjeta života radništva u kapitalističkim državama proturječilo Marxovu predviđanju da će proletarijat u uvjetima kapitalizma živjeti sve lošije" (90). To nije točno zbog više razloga. Marx je bio svjestan koncepta realnih, ali i relativnih najamnina, pa ih je razvijao. Dok je realna najamnina korigirana za inflaciju, relativna je najamnina razlika između radničke najamnine i stvorene dobiti. Dakle, Marx je samim tim bio svjestan da je moguće poboljšanje radničkog položaja, ali s bitnom ogradaom – sve dok ono ne ugrožava akumulaciju kapitala. U današnje je vrijeme to poboljšanje još izvjesnije zbog socijalne uloge države koja svojim intervencijama preuzima

dio troškova radničkog standarda i time finansijski rasterećuje kapital. U *Najamnom radu i kapitalu* (1847) Marx je ustvrdio da se ekonomski položaj radnika može poboljšati samo na štetu njegova društvenog položaja. Napokon, riječ je o "zakonu pauperizacije" koji se gotovo uvijek pripisuje Marxu, iako je njegov autor Ferdinand Lassalle (Birač 2014).

Nadalje, Kovačević tvrdi da su prema Marxovu izvornom učenju "zakoni društvenog razvitka trebali dovesti do urušavanja kapitalizma zbog neprevladivih unutarnjih suprotnosti" (93). No naknadno napominje da je Marxov politički program "predvidio ukidanje kapitalizma *socijalističkom revolucijom*" (142), što se nije ostvarilo. Nije točno da je Marx smatrao kako se kapitalizam može urušiti sam od sebe, nego je mislio da se može srušiti samo političkom akcijom. Odvajanjem Marxove teorije od političke prakse i prikazivanjem Marxa samo kao znanstvenika koji je želio znanstveno predvidjeti neke zakonitosti i pojavu kapitalizma riskira se nepotpuno shvaćanje Marxove teorije.

I treće, Kovačevićev kraći prikaz Trockijeva koncepta neravnomjernoga i spojenog razvoja nije potpun, i to zbog gotovo istog razloga. Naime, autor dobro objašnjava poglede Trockoga, ali u griješi kada tvrdi da je Trocki svojim konceptom "pokušao objasniti činjenicu da se socijalistička revolucija dogodila u zemlji koja je tek krenula putem industrijalizacije, a ne u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama" (93). Stvari su bitno drugačije, pa i bitno važnije i za rusku političku povijest. Trocki je već nakon revolucije 1906. u djelu *Dostignuća i*

perspektive, kao aktivan sudionik, razvio koncept na kojemu je temeljio svoj politički rad. Kada se u ruskoj revoluciji taj koncept u praksi potvrdio, Trocki ga je, obogaćen iskustvom, detaljnije opisao i sistematizirao. Upravo je, neovisno o Trockome, Lenjinov zaokret prema tom konceptu uzrokovao velike potrese u boljševičkoj partiji uoči revolucije, ali je tu revoluciju i omogućio (Birač 2017). Prema tome, podjela Marxa ili Trockoga na znanstvenika i revolucionara može umnogome zamagliti analizu njihovih pogleda koji su u presudnoj mjeri oblikovani u kontekstu političkoga, a ne istraživačkog rada.

Zbornik *Marksističke teorije međunarodnih odnosa* treba preporučiti čitateljima. On može služiti ne samo zato da se nauči nešto novo ili da se istaknu teorije koje se desetljećima zanemaruju, nego i zato da se s marksističkih pozicija preispitaju određene teorije koje su se prije tumačile kao ispravne. Neke sam i naveo, a riječ je o objašnjenju ekonomskih teorija marksizma posredstvom nejednakosti i političkih teorija marksizma posredstvom Marxova navodnog proricanja da će kapitalizam propasti sam od sebe te posredstvom nepotpunoga (čak i nedovoljnog) razumijevanja Trockijeve teorije neravnomjernoga i spojenog razvoja. Suvremeni marksizam uistinu se može rekonstruirati kroz "kritiku prethodnih socijalističkih poredaka" (31), ali to je tek pola zadatka. Još su uvijek prijeko potrebni marksistička kritika i redefiniranje političke i ekonomske misli tih "socijalističkih poredaka".

Dimitrije Birač

Literatura

- Birač Dimitrije. 2014. Kritika Misesove kritike Marxa. *Ekonomski pregled*. (65) 6: 614 – 634.
- Birač Dimitrije. 2017. Marx's Critique of Political Economy: His Views on Productive Labour, Competitiveness and Competition. U: Vujeva Domagoj, Ribarević Luka. (ur.). *Europe and the Heritage of Modernity*. Zagreb: Disput, str. 285-312.
- Birač Dimitrije. 2017. Uloga subjektivnog faktora – sto godina poslije. U: Birač D. (ur.). *Up&Undeground: 100 godina Oktobarske revolucije*. Zagreb: Bijeli val, str. 192-199.
- Marx, Karl. 1979. Glose na marginaima 'Udžbenika političke ekonomije' Adolpha Wagnera. U: *Marx-Engels. Dela*. Beograd: Prosveta.